

HAVAS GÁBOR

Kemény István (1925–2008)

Kemény István Max Webert jellemezte a következő szavakkal, amelyeket nyugodtan tekinthetünk önjellemzésnek is: „Tárgyilagosságra törekvés a tendenciák megítélésében, ugyanakkor szenvedélyes állásfoglalás a szabadság, a humánus értékek, a szabad és univerzális érdeklődésű emberi személyiség mellett; hit abban, hogy a jövő nem egyértelműen meghatározott, hanem az lesz, amivé az emberek teszik, és mégis, vagy talán éppen ezért, komor pesszimizmus a humanizmus ügyét illetően.”¹ Legfeljebb a komor pesszimizmust kellene erős kétségekre cserélni.

Már a gimnáziumi években megfogalmazódott benne az, ami később is újra meg újra hatalmába kerítette: nevezetesen az az érzés, hogy ő tökéletesen idegen ebben az országban. A sehova nem tartozás érzése. Aztán a sehova nem tartozókból kialakult egy csoport, akiket egy másfajta gondolkodásmód, egy másfajta életfelfogás kötött össze. A szembenállás azzal a közönségességgel, ami akkor uralkodott, és ebből a logikából következett, hogy „Nyugat-barátok voltunk, és nem németbarátok”.² Ugyanakkor mindennél fontosabb volt számára, hogy mi történik ebben az országban, s hogy miként lehetne itt egy jobb világot teremteni.

Nagyon korán kialakult benne a szellemi értékek mély tisztelete, a mindenoldalú tájékozódás igényével párosuló szenvedélyes tudásszomj. Tizenöt éves korától mohón vetette rá magát a francia, angol és orosz irodalom klasszikusaira. Az oroszok közül különösen Tolsztoj volt rá elementáris hatással: „Ma már ez nevetséges, de borzalmasan hatott rám, és hát nagyon nagy mértékben befolyásolta a cselekedeteimet is egy darabig. Ez a tolsztoji felfogás, ahogy én átéltem, egy idealisztikus kommunizmus, tehát bizonyos fenntartásokkal mondhatnám, hogy tizennyolc éves koromban én kommunista voltam. Nem lenini, hanem tolsztoji alapon.”³

Gimnazistaként nemcsak a 30-as évek teljes szociográfiai irodalmát tanulmányozta át, de beült az Egyetemi Könyvtárba, és végigolvasta Németh László egyszemélyes

¹ Kemény István: *Max Weber*. A kötetben szereplő tanulmány, 759–760. o.

² *Interjú Kemény Istvánnal*. Készítette Havas Gábor 1988-ban. Veritas Intézet és Levéltár – Oral History Archivum, 160. sz.

³ Uo. 23. o.

folyóiratának, a *Tanúnak* minden egyes számát: „Erdei meg Szabó Zoltán arról tudósítottak engem, hogy mi van Magyarországon. Németh László pedig arról tájékoztatót, hogy mi van Nyugaton. A *Tanú* olyan volt, mint egy fénycsóva, meg lehetett tudni, hogy mit mond Freud, Proust, Ortega, hogy mi minden van a világban.”⁴

Nemcsak Henry George úttörő szemléletű közgazdasági művét, a *Haladás és szegénységet* olvasta el, de kapcsolatot keresett és talált George legjelentősebb magyarországi követőivel és népszerűsítőivel, Pikler J. Gyulával és Sós Aladárral is.

Érettségi után azt gondolta, hogy sok minden érdekelheti az embert, de kell egy szakértelemre épülő tisztes polgári foglalkozás. Orvosi tanulmányokba kezdett.

Ugyanakkor ellenzékiként kereste az aktív cselekvés lehetőségét is. 1943 őszén belépett a kisgazdapárt ifjúsági tagozatába. 1944-ben bekapcsolódott az ellenállásba, részt vett életmentő hamis papírok előállításában, röpcédulákat ragasztott, németellenes jelszavakat festett a házfalakra.

1945-ben még visszatért az orvosi tanulmányokhoz, de egy évvel később belátta, őt semmi más nem érdekli, mint a gazdasági-szociológiai és politikai kérdések. Erre kíváncsi, ezzel akar foglalkozni. Kár erőltetni az orvostudományt.

Addigra két barátjával már megalakította az Anarchisták Magyarországi Szövetségét. „Ez persze nem annyira gyakorlati szervezkedés volt, mint inkább közös szellemi kaland. A mi elképzelésünk az volt, hogy az állam nem hal el, azt le kell rombolni.”⁵

1947-ben mégis belépett a kommunista pártba, mert úgy látta, hogy egyedül ők hajlandók érdemben tenni a szegényekért. Négy évvel később aztán kirúgatta magát a pártból is, és egyetemi tanársegédi állásából is. Ehhez elég volt néhány provokatív mondat egy előadásban arról, hogy miként értelmezhetette volna Freud Sztálin személyiségjegyeit.

Ezt követően teljesen kivonult a közéletből, évekig nem érintkezett addigi, politikailag aktív barátaival sem. Egészen 1957 májusában történt letartóztatásáig tanításból élt.

A szuverén gondolkodás, a személyiség autonómiája és méltósága mindennél fontosabb volt számára. Ezért tudott mértékadó és kikezdehetetlenül hiteles maradni egy olyan korszakban, amely ócska kis megalkuvásokra kényszerítette a társadalom tagjainak túlnyomó többségét. „Nemcsak a szerves fejlődés és annak megerősökölása képezett itt konfliktust, az alapvető konfliktus más forrásokból is táplálkozott. Az embernek van valamilyen homályos vagy világos képe arról, hogy mit érez jó társadalomnak. Bennem is volt elképzelés a jó társadalomról, akkor is, ha az soha nem érhető el, és ezzel az adott társadalmi rendszer nyilvánvalóan szembehelyezkedett. Ennek egyik központi kérdése az emberek szabad kezdeményezésének a lehetségesége vagy pedig megfojtása. Ez a rendszer mindenképpen bénította a szabad kezdeményezéseket” – mondta egy interjúban már a rendszerváltás után.⁶

Ezért volt meghatározó élmény számára az 1956-os forradalom: „1956 döntő fordulat volt az életemben. Én is ítéltém, mint generációm megannyi tagja, a rabságból

⁴ Uo. 34. o.

⁵ Uo. 100. o.

⁶ *Kérdések a szociológiáról. Kemény Istvánnal beszélget Vajda Szilvia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

való kiszabadulás boldogságát. Ez a kiszabadulás nemcsak annyi volt, hogy kinyílnak a börtönajtók, és lehullanak a bilincsek, hanem egy hallatlan erős belső felszabadulás-élmény is. Ettől az október 23-i felszabadító pillanattól kezdve mindent '56 szemüvegén keresztül láttam, egészen 1989 júniusáig, Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséig és rehabilitálásáig. A másik alapvető élmény a forradalmat követő megtorlás volt. Ez ugyanolyan meghatározó volt, mint a szabadságélmény.”⁷

Annál is inkább – tehetjük hozzá –, mert ő maga is szenvedő alanya volt. De a megtorlás mégoly keserű tapasztalata sem fojthatta el a szabadságélményt és a szellemi függetlenség vágyát. Nem volt hajlandó elfogadni a puha diktatúrának a korábbiaknál mértéktartóbb tilalmi korlátait sem. Ennek az volt az ára, hogy mindössze a 60-as évek közepétől a 70-es évek elejéig tarthatott addigi életének az a 7-8 éves, kurtára szabott periódusa, amikor a politika már és még nem tette lehetetlenné, hogy empirikus kutatásokat folytasson. Mire megteremtődött ez a lehetőség, azt teljes fegyverzetben, tökéletesen felkészülten ragadhatta meg. Kiemelkedő tájékozottsága és szerteágazó műveltsége fiatalkori megalapozásáról már volt szó. Külön kell azonban szólni két tudós, a történész Hajnal István és a szociológus Max Weber életművének meghatározó szerepéről Kemény szociológusi szemléletének, a társadalmi kérdések rá jellemző megközelítési módjának a kialakulásában.

Mint említettük, érettségi után orvosi pályára készült, s noha származása miatt az orvostudományi egyetemre nem iratkozhatott be, a Pázmány Péter Tudományegyetem Természettudományi Karán az orvosi tanulmányokat megalapozó tárgyakat (biológia, kémia, fizika) vett fel. De közben tudomást szerzett Hajnalról, átjárt a bölcsészkarra, belehallgatott a szemináriumába, és módszeresen olvasni kezdte az általa publikált tanulmányokat. „Hajnal a magyar szociológiára leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem »találmányoknak«, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.”⁸ Fölösleges hangsúlyozni, hogy ez milyen mértékig mondott ellent a korszellemnek, s ragadta meg éppen ezért olyan erősen Kemény figyelmét. Hajnal visszatérően elemezte a nyugat-európai közép-kor kézműves munkakultúrájának a sajátosságait, a munka tárgyának és az azt megmunkáló mesterembernek a viszonyát, kölcsönös egymásra hatását és az ebből kibontakozó folyamatot, amely megteremtette az ipari forradalom létrejöttének a feltételeit. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a hajnali szemlélet milyen erősen befolyásolta például Keménynek azokat a kutatásait, amelyek a munkás és a technika viszonyát vizsgálták: „...munkatársaimmal a technika emberi oldalára koncentráltunk: elsősorban nem az eszköz vagy a munkatárgy volt fontos számunkra, hanem az, hogy hogyan használják, hogyan élnek vele. Nem az volt a kérdés, hogy a gép mit csinál a munka tárgyával, hanem az, hogy az ember mit csinál a géppel és a gép kezelése közben önmagával.

⁷ Csizmadia Ervin: Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény Istvánnal. *Kritika*, 1990/10, 24. o.

⁸ Kemény István *Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás* című, 1970-ben írt tanulmánya elé a rendszerváltás utáni publikáláskor beiktatott bevezető. In *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992. Maga a tanulmány némileg átszerkesztett formában *A modern európai társadalom középkori gyökerei* címmel ebben a kötetben is szerepel.

Ha meg akarjuk ismerni a technika szerepét az emberek életében, azt, hogy hogyan alakítja az emberi magatartást, akkor a technikai folyamatok kutatásánál és leírásánál bizonyos mértékig a funkcionális etnológia módszerét kell követni, nagyon pontosan, elemeire bontva kell megfigyelni minden eljárást, amely a gép kezelése közben a munkás életében fölmerül, és minden eljárást végig kell gondolni abból a szempontból, hogy milyen fajtájú embert választ ki, és a kiválasztott embert hogyan alakítja. A megfigyelést magnetofonnal rögzített munkás-, művezető- és mérnökinterjúk egészítették ki. Azt, amit láttunk, el is magyaráztattuk azokkal, akik a gépi berendezéseket kezelik, és minden fontosabb mozzanatról véleményt is kértünk tőlük, pontosabban, igyekeztünk a beszélgetéseket úgy irányítani, hogy ezek a vélemények kérdezés nélkül fogalmazódjanak meg. Minden állítást ismételt megfigyelésekkel ellenőriztünk, és minden véleményt tárgyilagosan igyekeztünk végiggondolni. Az adatok feldolgozásánál csak azokat az állításokat és véleményeket vettük figyelembe, amelyeket kontrollált megfigyelésekkel is alá tudtunk támasztani.”⁹

Példátlanul termékeny időszak volt ez, amelyhez a „kezdő lökést” az adta meg, hogy külső munkatársként bekapcsolódhatott a KSH 1963-as rétegződésvizsgálatába. Az ezzel megbízott kutatócsoport több tagból állt, de Kemény elsősorban a KSH belső munkatársaként részt vevő Ferge Zsuzsával került olyan kapcsolatba, hogy felmerülhetett a koncepcionális kérdések informális egyeztetése. Egymás között megegyeztek abban, hogy a kutatásnak a hatalmi rétegződést kellene feltárnia, de a kényszerű öncenzúra már az elején működésbe lépett, amikor a hatalmi megoszlást társadalmi munkamegosztásnak nevezték el, s ez óhatatlanul tükröződött az eredményeket bemutató kiadvány megfogalmazásaiban is. Akkoriban a kérdőíves adatok feldolgozása még évekig tartott, és az eredmények publikálására csak 1966-ban kerülhetett sor. Addigra Ferge és Kemény szellemi értelemben eltávolodtak egymástól. Ferge egy időre átment apologetikába, és adatokkal nem igazolható pozitív képet festett a mobilitás magyarországi helyzetéről. Kemény viszont a vizsgálat adataira építve megírta *A mobilitás társadalmi összefüggései* című tanulmányt.¹⁰ Magyar viszonylatban elsőként ez az írás mutatott rá arra, hogy a mobilitási arányszámok elsősorban a gazdasági fejlettség fokától, a gazdasági növekedés ütemétől és a foglalkozási struktúra átalakulásától függenek, és ebből következőleg a magyar munkások szellemi foglalkozások felé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött. Ugyanakkor rámutatott a cikk arra is, hogy a foglalkoztatási struktúra átalakulását messzemenően befolyásolta az erőltetett iparosítás; továbbá arra, hogy a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon jóval nagyobb volt, mint a nyugati országokban; végül arra, hogy más rétegekhez képest romlott a régi értelmiségiek és szakmunkások, valamint a jómódú parasztság helyzete.

1967-ben jelent meg *Gazdaság és társadalom* címmel egy válogatás Max Weber témába vágó tanulmányaiból, amelyeket Kemény válogatott össze, s amelyekhez ő írt a szerző munkásságának elmélyült ismeretéről tanúskodó, törekvéseivel számos ponton azonosuló, rendkívül empatikus előszót. Ez akkor jelentős áttörésnek számított,

⁹ Kemény István: *Munkás és technika*. A kötetben szereplő tanulmány, 836. o.

¹⁰ Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. A kötetben szereplő tanulmány, 816–823. o.

hiszen a szociológia 40-es évek végétől kezdődő hibernálásának részeként Max Weber neve is évtizedekre szinte nyomtalanul eltűnt a tudományos diskurzusból. Az előszó megírása kiváló alkalmat teremtett Keménynek arra, hogy kifejtse, miben látja Max Weber munkásságának jelentőségét, és érzékeltesse, melyek azok a törekvései, amelyekkel elsősorban hatott rá.

1969-ben szinte egy időben indulhatott el két olyan kutatás, amelyekben Kemény elsősorban Hajnal Istvánra és Max Weberre épülő szociológiai látásmódja és kutatási módszerei akadálytalanul érvényesülhettek. Az egyik a gazdasági vezetők vizsgálata volt, amely a KSH kapcsolt részeként működő Gazdaságkutató Intézet égisze alatt folyt. A kutatásba Keményt az intézet munkatársa, Solt Ottilia vonta be, aki addigra már olvasta több írását, és lenyűgözte az azokból kirajzolódó látásmód rendkívül termékenynek tűnő eredetisége. A megrendelő az akkor MSZMP KB-tag és az új gazdasági mechanizmusnak nevezett gazdaságirányítási reform elindításában meghatározó szerepet játszó Nyers Rezső volt, aki azt kérte, hogy nézzék meg, a vállalatoknál miért nem az történik, amit a reformban célul tűztek ki. Amikor a kutatás eredményeit ismertető és mindaddig kéziratban maradt tanulmány a rendszerváltás után végre megjelenhetett, Kemény így foglalta össze a tanulságokat: „Talán nem fölösleges a megközelítési mód néhány olyan vonását ismételni, amelyek a hetvenes évek második fele és a nyolcvanas évek empirikus közgazdaságtanában érzésem szerint háttérbe szorultak. Ilyen vonás volt például a kutatás és az értelmezés módszertani individualizmusa. A vállalat nem tekinthető kollektív személyiségnek. A vállalatban dolgozó emberek nem a vállalat célját, hanem a saját céljaikat tartják szem előtt. Célirányos cselekvéseik eredményeiből áll elő a vállalati cselekvés. Lehet, hogy tévedek, de úgy látom, hogy a nyolcvanas évek közgazdaságtani munkáinak és tanulmányainak többsége a vállalatot egységnek, »kollektív személyiségnek« fogta fel, és nem törekedett arra, hogy a gazdasági szervezetek működését az egyének cselekvéseiből vezesse le.”¹¹

Nem nehéz ezekben a mondatokban Weber hatását felfedezni, hiszen maga Kemény hívja fel rá a figyelmet a Weber-kötethez írt előszóban: „Magától értetődik, hogy »a cselekvésnek nem minden fajtája társadalmi cselekvés«. Weber fogalmazásában a társadalmi cselekvés kritériuma: mások figyelembevétel, a többiek viselkedésének számbavétel, a többi emberhez való igazodás. (...) »A cselekvés számunkra mindig csak egy vagy több egyén viselkedéseként létezik.« Helyteleníti, ha az intézményeket történészek vagy szociológusok individuumoknak tekintik; számára ezek az intézmények az egyének »elkülönült cselekvésének folyamatait és összefüggéseit« jelentik.”¹²

Az így felfogott társadalmi cselekvés, vagyis a többiek viselkedésének számbavétel, a többi emberhez való igazodás Kemény társadalomról való gondolkodásának is a középpontjában állt. Max Weberre és Hajnal Istvánra építve, többek között a közösség és társulás emberi viszonyainak az összevetése révén jutott el az életforma fogalmáig, valamint azoknak a társadalmi csoportoknak a körülírásáig, amelyeken belül ez a bizonyos többi emberhez való igazodás különös erővel hatja át és határozza meg

¹¹ Kemény István – Solt Ottilia: *Gazdasági vezetők*. A tanulmányhoz a publikálás kapcsán utólag írt bevezető. In *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 85. o.

¹² Kemény István: *Max Weber*. A kötetben szereplő tanulmány, 762. o.

a mindennapi létezés módját, és amelyek együttvéve a társadalmi rétegződés finomszövetét alkotják. Az életforma fogalmának segítségével tudta feltárni és leírni a társadalom finom szövetét, és megragadni a munkamegosztás aktuális rendjében, az osztály-hovatartozásban azokat a lényeges különbségeket, amelyeket a származás, a munkamegosztás múltbéli rendje és az erre épülő eltérő hagyományok, szokások, magatartások és stratégiák teremtenek meg.

Nem mindegy, hogy a munkás apja, nagyapja paraszt volt, vagy iparos, hogy műszak után könyvet olvas, fuszik, vagy állatokat etet. Az életforma az ő felfogásában kinyújtózás, örömkeresés a szűkösségekben, de még inkább harci eszköz stratégiai előnyök szerzésére. Az életstílus szó valami esztétikumot, életművészetet sugall – írja egyik tanulmányában. „Pedig a lovag életstílusa nemcsak a »courtoisie«..., hanem ülni a nyeregben, bírni a páncélt és a pajzsot, forgatni a kardot: érteni a szerszámhoz, amely zsákmányt hozhat. A tudósnak sem a zenehallgatás az életstílusa, hanem az összes konvencionális eszköz kezelése, hogy elhitesse: korrekt és egzakt, amit csinál; fortélyos kezelésük, hogy rákényszerítse magát a tudósvilágra és az egész társadalomra; más tudósokkal falanxban növelje a tudomány presztízst, hatalmát, jövedelmét; kevés tudóssal együtt megdöntse más tudósok hadállásait; foglaljon, hódítson, győzzön. Ugyanezt teszi a legutolsó, legnyomorultabb csoport is, a kupec, az ócskás, a házaló...”¹³

1969-ben kezdődtek a munkáskutatások is, előbb Pest megyében, majd Csepelen. Ezekben a kutatásokban próbálta először empirikusan megragadni és leírni a munkás-ság különböző csoportjainak életformáját és kidolgozni a különböző életformacsoportok sajátosságainak a feltárására leginkább alkalmas kutatási módszereket. A 40-es évek végétől a 60-as évek elejéig tartó hibernálás után lassan éledező és még mindig szigorú korlátok közé szorított magyar szociológiában az elsők egyike volt, aki kutatásaiban következetesen alkalmazta a kulturális antropológia fegyvertárát: az elmélyült terepmunkát, a résztvevő megfigyelést, a mélyinterjút. Úgy látta, hogy a társadalom kettős szerkezetű: van a hatalom által kikényszerített szerkezet, de mellette ott a hagyományok szerves folytatására épülő másik is. „Ha elment az ember egy üzembe, az egyik irodában a párt gorilláit találta, a másikban olyan régi vágású úriembereket, akikről a rendszer azt hitte, hogy már nem is léteznek.”¹⁴ A falvakban lezajló társadalmi folyamatok kapcsán már a hatvanas évek elején megállapította, hogy hiába a beszolgáltatás, a rekvirálás, a kuláklista, az erőszakos tsz-szervezés, a városból kiküldött kommunista agitátorok terrorja, a hagyományosan elismert, köztisztletnek örvendő szereplők tekintélye megmaradt. Tudta, hogy ennek a rejtőzködésre hajlamos másik szerkezetnek és a mögötte meghúzódó attitűdöknek csak az említett módszerekkel hatolhat a mélyére. „Kemény a mélyinterjút úgy definiálta, hogy olyan előre megtervezett, bizonyos adott kérdésekre kötelezően választ váró beszélgetés, amelyik a személyiség mélyrétegéig hatol, és olyasmit is felszínre hoz, amit maga az interjúalany sem tud magáról” – írta Solt Ottilia.¹⁵

Kemény kutatásait a tematikai sokféleség ellenére erős szemléleti egység jellemezte. A meghatározó célkitűzések egyike volt azoknak az eszközöknek, eljárásoknak,

¹³ Kemény István: *Az életforma fogalmáról*. A kötetben szereplő tanulmány, 801. o.

¹⁴ *Kérdések a szociológiáról. Kemény Istvánnal beszélget Vajda Szilvia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁵ Solt Ottilia: *Interjúzni muszáj! In uő: Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások. I–II. A Beszélő politikai és kulturális folyóirat kiadása, Budapest, 1998, 31. o.*

törekvéseknek a minél alaposabb feltárása, amelyekkel a társadalom tagjai és különböző csoportjai a „szabad kezdeményezéseket megbénító” politikai viszonyok közepette is megpróbáltak érvényt szerezni a saját hagyományaikból táplálkozó értékrendjüknek és igényeiknek, s kicsikarni a maguk számára legalább némi autonómiát.

Ennek a mélyre hatoló módszernek is köszönhető, hogy később biztonsággal állíthatta: „Ennek a társadalomnak a túlélése fantasztikus dolog volt. Annyi praktikát találtak ki, annyi eszközt, annyi fortélyt, hogy ne csak fennmaradjanak, hanem gazdagodjanak is.”¹⁶ A különböző életformák beható vizsgálata, elemzése és összevetése tette lehetővé számára, hogy az elsők között ismerje fel a második gazdaság jelentőségét, a társadalom szerkezetét, a társadalmi viszonyokat, az emberi magatartásokat erőteljesen befolyásoló szerepét. Gyönyörűséggel fedezte fel a második gazdasághoz sorolható tevékenységek egyre gazdagabb burjánzásában a kényszerek szorításából való kitörés, az autonómia növelésének megannyi vonzó kísérletét. Mint ahogyan azt is, hogy még a távoli vidékekről Pestre ingázó tanulatlan segéd munkások is bekapcsolódhatnak ebbe a folyamatba, amikor a hétvégén magánépítkezéseken keverik a maltert a kőműveseknek, összehasonlíthatatlanul magasabb órabérért, mint amennyiben addig valaha részük volt, vagy hat hétre otthagyják a gyárat, építőipari vállalatot, mert a lakóhelyükön adódik valamilyen átmenetileg jobban fizető mezőgazdasági időnymunka. Ezért bőszítette föl annyira a 70-es évek elejének konzervatív fordulata idején a munkahelyüket gyakran változtató „vándormadarak” elleni álszent, képmutató és kíméletlen kampány. Tudta, hogy a tanulatlan munkás egyetlen esélye a lehetőségek tágitására a munkahelyek váltogatása, a pillanatnyilag adódó jobb lehetőség kihasználása, és hogy a szabad mozgás durva korlátozása, szankcionálása csak a kiszolgáltatottságát erősíti.¹⁷

Egy olyan időszakban, amikor tanulmányok, előrejelzések sora született arról, hogy a gazdasági fejlődés tendenciái elsősorban a betanított munkás iránti keresletet fogják növelni, pontosan látta azt is, hogy a képzetlen munkaerőnek csak az extenzív iparfejlesztés, a bérszínvonal-szabályozás és az ezzel együtt járó kapun belüli munkanélküliség kegyelme biztosít munkalehetőséget ideig-óráig. Tudta, hogy ez a gazdaság- és társadalompolitika szűk látókörű és ostoba, mert könyörtelenül újratermeli a tanulatlan munkaerőt, aminek belátható időn belül nagyon súlyos következményei lesznek. Ebben a felismerésben már szerepet játszott a 70-es évek legelején szintén az ő vezetésével induló szegény- és cigányvizsgálat tapasztalata is. Ez a két kutatás lehetőséget teremtett az emberek sokaságát érintő, de addig elhazudott élethelyzetek és az ezek fogságában vergődő, útszélre hagyott társadalmi csoportok életformájának feltárására, bemutatására. Már 1970-ben megfogalmazta: „Előre látható, hogy egy-két évtized múlva felesleg képződik tanulatlan munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.”

A rendszer nem volt hajlandó szembenézni sem a szegények, sem a cigányok társadalmi helyzetének egymással számos ponton érintkező problémáival. Maga a szegény szó használata is tabunak számított, abból kiindulva, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés automatikusan megoldja ezt a kérdést. Helyette az eufemisztikus

¹⁶ *Kérdések a szociológiáról. Kemény Istvánnal beszélget Vajda Szilvia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁷ Kemény István: A fluktuáció néhány szociológiai problémája. In uő: *Szociológiai írások*, 123. o.

„alacsony jövedelmű társadalmi csoportok” kifejezést részesítették előnyben. Az alacsony jövedelem csak a körülmények szerencsétlen összejárásának vagy az egyén elmaradottságból fakadó hibás életstratégiájának, „önhibájának” lehet a következménye. 1961-ben született egy párthatározat a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról. Amit ez a dokumentum a cigányok rétegződéséről mond, az tökéletesen kifejezi azt az érzéketlen, áldozathibáztató és elhárító alapállást, amely a hatalomnak a hátrányos szociális helyzetű társadalmi csoportokhoz fűződő viszonyát jellemezte: „Hazánkban mintegy 200 ezer cigány él az egész ország területén szétszórta. Életmódjuk és a társadalomba való beilleszkedésük szerint három csoportot alkotnak. A *beilleszkedett* cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbra szétszórta élnek. Ide tartozik a cigány lakosságnak kb. 30 százaléka. A *beilleszkedésben levő* cigányok – további 30 százalék – külön telepeken, a falu vagy a város határában, putrikban élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek; kulturális színvonaluk igen alacsony. A *be nem illeszkedett* (félíg letelepedett és vándorló) cigányok jelentős többsége egyáltalán nincs munkaviszonyban, kerüli a tisztességes munkát, máról holnapra él, illetőleg a társadalom terhére élősködik. Lakóhelyüket gyakran változtatják, a legalacsonyabb kulturális színvonalon élnek, túlnyomó többségük írástudatlan. Ebbe a csoportba tartozik a cigány lakosság mintegy 40 százaléka.”¹⁸ Ebből a megközelítésből nem nagyon következhetett átgondolt társadalompolitika.

Ugyanakkor a szociológia fokozatos emancipációjával előtérbe került az a hivatalos álláspont, hogy bizonyos információkra a hatalomnak is szüksége van, ezért kutatni sokféle témában lehet, de hogy az eredményekből mi publikálható, azt a hatalom dönti el. Ezt Aczél György 1969-ben a Politikai Bizottság egyik kibővített ülésén a következőképpen fogalmazta meg: „...egy elvi tényt szeretnék leszögezni. A hatalom a mi számunkra szent dolog, és minden ennek van alárendelve, de ebbe belefér a kutatás szabadsága. (...) Nagyon fontosnak tartjuk, hogy a kutatás szabadságát nagyon pontosan értjük, és nagyon világosan megmondjuk mindenkinek, hogy ennek semmi köze a közlés szabadságához, hanem ennek a közlés korlátaival, óriási felelősséggel kell együtt járnia! Egyébként az igazi tudós ezt tiszteletben tartja és feltétlenül megérti.”¹⁹

Egy szegénykutatás terve már 1963-ban, a KSH rétegződésvizsgálata kapcsán felmerült, de Péter György, a KSH elnöke úgy foglalt állást, hogy az most még nem aktuális. Nem azt képviselte, hogy ilyen vizsgálatról szó sem lehet, hanem csak azt, hogy a téma egyelőre még túl kényes ahhoz, hogy a kutatásnak neki lehessen látni. A KSH-ban abban az időszakban ötévenként csináltak jövedelemfelvételt. 1968-ban, a következő ilyen felvétel alkalmával Mód Aladárné, aki a felvétel vezetője volt, szólt Keménynek, hogy most meg lehet csinálni a szegényvizsgálatot az alsó jövedelmi tizedre vonatkozóan. Kemény szerette volna, ha a kutatás az alsó jövedelmi ötödre terjed ki, mert

¹⁸ A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata (1961. június 30.). In *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986, 240. o.

¹⁹ Aczél György felszólalása a budapesti pártbizottság 1969. július 7-i kibővített PB-ülésén. Szerkesztett formában idézi Kövér György *A magyar társadalomtörténet-írás historikumja* című könyvében. Korall, Budapest, 2026, 259. o.

biztos volt abban, hogy a szegénység kiterjedtsége a magyar társadalomban az alsó tíz százaléknál nagyobb mértékű, de ezt nem tették lehetővé.

1970 végén konferenciát szerveztek a Magyar Tudományos Akadémián a jövedelemeloszlás kérdéseiről. Keményt nem sokkal korábban vették fel főállásba a Szociológiai Intézetbe, hogy megkezdhesse az országos reprezentatív cigánykutatás előkészítését. Kulcsár Kálmán, az intézet akkori igazgatója felkérte, hogy vegyen részt és szóljon hozzá ezen a konferencián. A szegényvizsgálatban az adatfelvételre addigra már sor került, de az adatok még nem voltak földolgozva, a cigányvizsgálatnak pedig még csak az előkészületei folytak. Kemény mégis úgy döntött, hogy mindenféle taktikai megfontolást félretéve, teljes nyíltsággal fog beszélni a magyarországi szegénység helyzetéről és megközelítésének, értelmezésének problémáiról. A szemléltetéshez az általa Kozák Gyula közreműködésével nemrég lebonyolított két munkáskutatás adatait használta. Hozzászólásában egyértelművé tette, hogy „az alacsony jövedelem fogalma szűk, és önmagában nem értelmezhető... Helyesebb ezért, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek nevezzük azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, akkor tanulmányoznunk kell az érintettek – a szegények – egész életformáját...”²⁰

A hozzászólás nagyon erős visszhangot váltott ki. Kemény visszaemlékezése szerint „ha valami semleges dolgot mond az ember, akkor leül a hangulat, de ha valaki elkezd valami érdekes dolgot mondani, akkor rögtön olyan forróvá válik az egész. Volt egy rettenetesen nagy taps, de nem ez a lényeg. Éreztem, hogy egy nagyon izgalmas eseményé vált ez a dolog.”²¹

Mindez súlyos tabuszegésnek számított. Néhány nappal később hívatta Kulcsár Kálmán, és közölte, hogy Nagy Miklós pártközponti osztályvezető utasítására el kell őt távolítani az intézetből. Kemény úgy reagált, hogy ez mind szép, de folyik a két kutatás, azokkal mi lesz? Ez nem az ő gondja, felelte Kulcsár. Kemény felhívta Nagy Miklóst, és találkozót kért tőle, ami létre is jött a pártközpont irodájában. Kemény azzal érvelt, hogy folyik a vizsgálat, azt mindenképpen folytatni kell, tehát változtassa meg a döntését. Nagy Miklós kompromisszumot ajánlott: egy hónapra szóló, havonta megújított szerződéssel lehet folytatni. Még hozzátette, mintha csak Aczél szavait visszhangozná: „Maga veszélyezteti a kutatás szabadságát, mert a kutatás szabadsága nem egyenlő a publikálás szabadságával.” Sőt pedagógiai célzattal azt is kifejtette, hogy „vannak derék 56-osok, akik megértették az idők szavát, és mi azoknak, akik jó útra térnek, elfelejtjük, hogy mit tettek korábban”.²²

Végül a szegénykutatás folytatódhatott, és a cigányvizsgálatot is el lehetett kezdeni, de ettől a pillanattól kezdve Keményt folyamatosan a bizalmatlanság légköre vette

²⁰ Kemény István: *A szegénységről. Főlszólalás a Magyar Tudományos Akadémián*. A kötetben szereplő tanulmány, 850. o.

²¹ Havas Gábor interjúja Kemény Istvánnal. OHA, 160. sz. 280. o.

²² A Nagy Miklóssal folytatott megbeszélésről lásd Havas Gábor 1988-ban Párizsban készített interjút (OHA, 160. sz. 281–282. o.), Szabari Vera interjút (Szociológiai Szemle, 2008/2. 15. o.), valamint Csizmadia Ervin interjút (Kritika, 1990/10. 25. o.).

körül, egymást érték a konfliktusok és botrányok egészen addig, amíg 1974-ben végérvényesen kiebrudalták a magyar szociológiából.

A cigányvizsgálat már ebben a légkörben indult, és azzal a tehetetlennel, hogy az 1893-ban lebonyolított országos cigányösszeírás nyújtott utoljára rendszerezett és átfogó adatokat a cigányok helyzetéről.²³ A dualizmus liberális korszakának továbbiával megszűnt a cigányok iránti társadalomstatistikai, szociológiai érdeklődés is, és csak az 1960-as évektől éledt fel újra. Ebben – a tudományág fokozatos „rehabilitációján” túl – szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország „nem cigány” munkaerő-tartaléka, és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. Ebben a helyzetben egyszerűen érdekes lett a cigányok nagy tömegeinek mélyen az elfogadott társadalmi standard alatti életszínvonala, valamint az a tény, hogy a cigányok többsége szegregált, telepi életkeretek között él. Ez az állapot nem túlságosan kedvezett a tőlük remélt szerep betöltésének: hogy tudniillik biztosítsák az ipar szakképzetlen munkaerő-szükségletének kielégítését. Többek között ezért született meg a „szociális föltételeknek meg nem felelő telepek” felszámolásáról szóló rendelet, és ezért indult meg a cigányság életkörülményeinek vizsgálata. Az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és a legelemibb szociológiai összefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet továbblépni. E felismerés nyomán került sor 1970–71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével.

Kemény a szerkezeti kép, a társadalmi struktúra felől közelítette meg a problémát. Azok a társadalmi és gazdasági mechanizmusok érdekelték, amelyek az 1960-as évek változásai közepette ismét szakadékszerű különbséget teremtettek az alsó rétegek és a társadalom többi tagjának a létviszonyai és jövőre vonatkozó perspektívái között, s amelyek így hozzájárultak a magyarországi szegénység újratermeléséhez. Elsősorban azt kutatta, hogy milyen társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai feltételei vannak annak, hogy ez a különbség mérséklődjék. A cigánysággal összefüggő szociológiai problémák vizsgálatát ebbe a keretbe illesztette be, kijelentve, hogy „a cigánykérdés alapvetően nem etnikai, hanem társadalmiréteg-kérdés”, és a kutatás eredményeit összegző tanulmányában erőteljesen hangsúlyozta a cigány és nem cigány szegények helyzetében megragadható hasonlóságokat. Úgy vélte, hogy az etnikai specifikumok és a különállás előtérbe helyezése egyrészt elmossa a cigányságon belül meglévő különbségeket, és óhatatlanul azonos mércével kezel nem azonos minőségeket, másrészt a szakadék további elmélyüléséhez vezet.²⁴

Mindez nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a sajátos cigány tradíciókat, vagy hogy ezek szerepét és súlyát semmisnek tekintette volna. Hangsúlyozta, hogy a sajátos cigány tradíciók és etnikai meghatározottságok csoportonként különböző módon és mértékben játszanak szerepet az életforma meghatározásában. „...a cigányság különböző etnikai és életformacsoportokra oszlik. Van olyan probléma, amely közös valamennyi cigány etnikai és életformacsoport számára – ilyen

²³ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új Folyam, IX. kötet. Budapest, 1895.

²⁴ Kemény István: *A magyarországi cigányok helyzete*. A kötetben szereplő tanulmány, 911–977. o.

például a cigányokkal szembeni előítéletek problémája –, más problémák pedig eltérő módon jelentkeznek a különböző életformacsoportok körében.”²⁵

A kutatás feldolgozása során Kemény igen nagy figyelmet szentelt az anyanyelvi megoszlás mögött rejlő etnikai és szociológiai különbségek elemzésének. Többek között érintette a hagyományos mesterségek fennmaradt, illetve a változó körülményekhez igazított, „modernizált” változatainak szerepét az egyes cigány csoportok életében. A cigányok nagy többségének életviszonyait jellemző deprivációk részletes ismertetése mellett utalt a cigány tradíciókban gyökerező pozitív értékekre is. Azt azonban el kell ismerni, hogy az olyan kulturális sajátosságoknak, amelyekhez hasonlókat az életformával foglalkozó írásaiban általánosságban nagyon is fontosnak tartott, az 1971-es cigánykutatás során nem tulajdonított a súlyának megfelelő jelentőséget. Hogy csak egy példát említsek, a cigány nyelvű beszédben, és különösen annak „igaz beszédként” megkülönböztetett emelkedett formáiban milyen kiemelkedő jelentősége van azoknak a partner iránti tiszteletet kifejező fordulatoknak, amelyek a többségi társadalom lenéző, megvető attitűdjével szemben a cigány emberek méltóságának a védelmét szolgálják.

Az viszont nem vonható kétségbe, hogy a vizsgálat eredményei kijelöltek egy további lehetséges kutatási irányt: nevezetesen éppen a különböző etnikai és életformacsoportok sajátosságainak mélyreható vizsgálatát. Az 1971-es kutatás ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatában már csak jellegéből adódóan sem hatolhatott mélyebbre, hiszen alapvető feladata az volt, hogy megfelelő adatbázist szolgáltatson további kutatásokhoz és a társadalmi gyakorlat számára. Ennek a feladatának meg is felelt. Tisztázta az anyanyelvi megoszlás korábban sokat vitatott kérdését, a területi elhelyezkedés regionális és települési jellegzetességeit, a cigányoknak a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepét, a foglalkozásváltás tipikusnak tekinthető irányait, a lakóhelyi szegregáció mértékét. Feltárta a lakásviszonyokat, a jövedelmi és fogyasztási szint legfontosabb mutatóit, a demográfiai helyzetet, az iskolázottsági szintet és az iskoláztatásban jelentkező anomáliákat. Vagyis megteremtette a lehetőségét annak, hogy a további kutatások a legalapvetőbb összefüggések ismeretében vághassanak neki egy-egy résztema elmélyültebb vizsgálatának.

A kutatásaiba számos egyetemistát, fiatal, pályakezdő társadalomkutatót, szociológust, közgazdászt vont be, köztük olyanokat is, akiknek addig eszükbe sem jutott ilyesmivel foglalkozni, de a Keménnyel való sorsfordító találkozás, az irányításával folyó terepmunka elementáris, semmihez sem hasonlítható élménye magától értetődő természetességgel terelte őket erre a pályára. A kutatásokhoz rendszeres megbeszélések kapcsolódtak, és ezek a kezdetektől lényegesen többről szóltak, mint az éppen folyó kutatás szűken vett témája. A rendszerváltás táján egy interjúban megkérdezték tőle, hogy mi vonzotta hozzá a kutatások, szemináriumok résztvevőit. Ezt tőlük kellene megkérdezni, felelte, de hozzátette: feltételezésekkel azonban én is élhetek. Képtelen lennék pontosabban megfogalmazni, hogy mivel hatott ránk olyan elemi erővel, mint ahogy ő ezt a következő mondatokban tette. „A legtöbben közülük 10–13 évesek lehettek a forradalom idején. Volt vagy legalább lehetett valamilyen pozitív

²⁵ Uo. 916. o.

élményük a forradalomról, és főképpen találkozniuk kellett, akármilyen gyerekfővel is, a forradalmat követő megtorlással. Azt gondolom, hogy fiatal koruk ellenére ’56 fontos elem volt az egymásra találásban.” „Egy másik fontos tényező – folytatta Kemény a feltételezéseit abban az interjúban – a szegények és nincstelenek ügyéhez való vonzódás. A harmadik: a társadalmi egyenjogúság követelése maguknak és másoknak.” „Azt hiszem, valami keveset tanulni is lehetett tőlem, már csak az életkori különbség miatt is – sorolta tovább Kemény, ezen a ponton azért nem kevés álszerénységgel, hozzá való vonzódásunk lehetséges okait. – Valóban, akkoriban úgy gondoltam, hogy közvetítek valamit, egy hagyományt, egy gondolkodásmódot: a polgári hagyományt és gondolkodásmódot.”²⁶

A szemináriumok egy ideig a cigányvizsgálathoz kapcsolódóan a Szociológiai Intézetben zajlottak, de 1971 végén az intézet igazgatója megtiltotta, hogy ezeket továbbra is ott tartsuk, így az informális képzés magánlakásokban folytatódott.

1972 őszén Keményt már elbocsátották a Szociológiai Intézetből, ahol teljes állása volt, és a KSH-ból is, ahol félállásban alkalmazták. Ebben az eléggé reménytelennek tűnő helyzetben a Történettudományi Intézet nyújtott átmenetileg mentőövet. Az intézet egyik munkatársa, Lackó Miklós kereste meg azzal, hogy kaptak egy jelentősebb összeget a munkásosztály életkörülményeinek vizsgálatára, és megkérdezte, hogy Kemény vállalná-e ennek a kutatásnak a vezetését. „Ennél szebb ajánlatot nem lehet kapni, borzasztóan érdekelt a dolog” – mondta erről később teljesen érthetően, hiszen így lehetősége nyílt arra, hogy folytassa a korábban megkezdett kutatásait a munkások és a technika viszonyáról, illetve a munkásság különböző csoportjainak az életformájáról. De már az induláskor baljós jelek mutatkoztak. Megjelent a Történettudományi Intézetben a pártközpont egyik munkatársa azzal, hogy azt nem lehet megengedni, hogy Kemény vezesse a vizsgálatot. Akkor még az intézet igazgatójának és párttitkárának sikerült elhárítania a „támadást.”²⁷ 1973 végére elkészült a zárótanulmány, amely bekerült a pártközpontba, ahol botrányosnak minősítették. Ennek hatására rendeztek egy intézeti vitát, amelyre meghívták a magyar tudományos élet számos neves szereplőjét; a vita tulajdonképpen „szakmai kivégzésnek” volt szánva. Ennek az elvárásnak nem minden résztvevő tett eleget, de azért voltak éppen éppen, akik megsemmisítő bírálatban részesítették a tanulmányt. Az a döntés született, hogy Kemény, miután írt egy elfogadhatatlan tanulmányt, írjon egy elfogadhatót is. De ezt a változatot végül Lackó Miklós írta meg. Kövér György *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma* címmel nemrég megjelent könyvében egész fejezetet szentelt azoknak a háttéregyeztetéseknek, alkuknak, pártközponti machinációknak, amelyek ennek a kutatásnak a történetét végigkísérték.²⁸ Keménynek ezt követően lényegében illegálisba kellett vonulnia. A helyzet megfordult: a tanítványai tették lehetővé, hogy titokban még részese lehessen empirikus kutatásoknak. Az ekkoriban általa írt tanulmányokon mások neve szerepelt szerzőként. Ezt sokáig már nem bírta elviselni, és 1977 elején Párizsba emigrált.

²⁶ Csizmadia Ervin: Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény Istvánnal. *Kritika*, 1990/10. 24. o.

²⁷ Havas Gábor 1988-ban Párizsban készített életútinterjúja Kemény Istvánnal. OHA, 160. sz. 298. o.

²⁸ Kövér György: A meginterjúvolt munkásosztály. In uő: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Korall, Budapest, 2026, 242–263. o.

Nem sokkal kiérkezése után az 1956-ban emigrált és Párizsban már elismert kutatónak számító Karády Viktorral nagyszabású vállalkozásba kezdtek. Az együttműködés létrejöttének körülményeit az eredetileg francia nyelven írt közös tanulmány nemrég tető alá hozott magyarországi magyar nyelvű kiadásához írt előszóban Karády a következőképpen idézi fel: „Bár már régóta közeli kapcsolatban álltunk, témavilágaink különbözősége addig nem engedte meg, hogy közös kutatáson gondolkozzunk. A Bourdieu Intézet székhelyén lévő Raspail körüti irodámat azonban egy ideig meg tudtam osztani vele, s a korábbinál gyakoribb együttléttel mintegy természetesen napirendre került az együttműködés terve. Ez annál ígéretesebbnek mutatkozott, mivel a Bourdieu-csoport nemrég (1975) indította el a szociológia és az egyéb társadalomtudományokban széles körben merítő folyóiratát (*Actes de la Recherche en Sciences Sociales*), amely eredményeink gyors közlésével kecsegtetett. (Ez rövid határidővel meg is valósult.) Mindkettőnknek fontos volt a francia publikáció, talán Istvánnak különösképp, hiszen addig nem volt lehetősége nyugati nyelven közreadni munkáit.”²⁹

A téma az az asszimilációs folyamat volt, amely a XIX. század folyamán lehetővé tette, hogy az itt élő, illetve fokozatosan bevándorló zsidóság kivételes és kiemelkedő jelentőségű szerephez jusson a „nemzetépítésben”, az ország polgárosodásában és modernizálásában. A tanulmány második része pedig azt mutatja be, hogy miként törik meg ez a tendencia az I. világháború után, hogyan erősödik fel az antiszemitizmus, amely többek között az addig a felsőoktatásban erősen felülreprezentált zsidóság bekerülésének a radikális visszaszorítását célzó, a *numerus clausus* bevezető törvénykezésbe torkollik. A téma lehetővé tette, hogy Kemény maradéktalanul érvényesíthesse a történelem és szociológia Max Weber és Hajnal István nyomán kiemelkedő fontosságúnak tartott összekapcsolásának az összes kritériumát. „Történelem és szociológia – egymástól elválaszthatatlan stúdiumok. Nem véletlen, hogy a szociológia valamennyi nagy teljesítménye ehhez a felismeréshez kapcsolódik, és a történeti anyag ihletéséből származik. A társadalmi valóság – az empiria – nem korlátozódik a jelenre, mint ahogy azt néhány amerikai szociológus elhitetni szeretné. Sőt a jelen az empiriának nagyon is csekély része, hiszen egy adat önmagában semmit sem jelent, csak az összehasonlítások, összefüggések teszik értelmezhetővé. (...) A történelem gazdagságához képest ez a lehetőség mégis szűk körű, s ami még fontosabb, egyetlen társadalom jelene sem érthető meg saját múltja nélkül, hiszen a jelen a múlt tette azzá, ami. A jelenre korlátozódó szociológiának, bármilyen kifinomult és egzakt módszerekkel dolgozzék is, nincs lehetősége arra, hogy általános törvényszerűségekhez jusson.”³⁰

Kemény ebben a magyarországi zsidóság sorsát és szerepét a XIX. század első felétől egészen a két világháború közötti időkhöz végigkísérő tanulmányban szerzőtársával együtt maradéktalanul kielégíti a történetiség szempontjait. Mint ahogyan példászerűen tudja bemutatni azt is, hogy a különböző társadalmi csoportok életformájának

²⁹ Karády Viktor: Előszó a magyar kiadáshoz. In Karády Viktor – Kemény István: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2023, 7. o.

³⁰ Kemény István: *Max Weber*. A kötetben szereplő tanulmány, 766. o.

a folyamatos változása, egymásra hatása és a mobilitás révén történő átalakulása hosszabb távon hogyan alakítja át a társadalom szerkezetét.

Ezt követően még próbálkozott néhány egyszemélyes empirikus kutatással, gondozta néhány idehaza meg nem jelent munkájának a kinti publikálását, de be kellett látnia: emigrációja túl későn történt ahhoz, hogy még esélye legyen addigi tudományos teljesítményéhez méltó pozícióhoz jutni a nyugati tudományos életben. Tevékenységének súlypontja egyre inkább áttevődött a magyarországi szellemi élettel való intenzív kapcsolattartásra. Tájékozott és a haza sorsának alakulásáért felelősséget vállaló értelmiségiként igényt tartott arra, hogy véleményt alkosson minden fontos magyarországi történésről, és a maga korlátozott eszközeivel élve befolyásolhassa is a folyamatokat. Kende Péterrel elindították a *Magyar Füzeteket*, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálni lehessen. Szoros kapcsolatot tartott fenn a 70-es évek végétől kibontakozó ellenzéki mozgalommal. Ilyen irányú törekvéseit elősegítette, hogy a 80-as évek elejétől a Szabad Európa Rádió állandó munkatársa lett, és viszonylag jelentős műsoridőben válhatott a hazai nyilvánosság szereplőjévé. Publicisztikáiban és a Szabad Európa Rádióban folyamatosan reagált az itthoni fejleményekre, rendszeresen ismertetett és elemzett általa fontosnak tartott magyarországi tanulmányokat, dokumentumokat, különös tekintettel a hazai szamizdat kiadványokban megjelentetett publikációkra. Rádiós jegyzeteiben visszatérően véleményezte a politikai változásokat, és jelezte azok várható következményeit.³¹ Szélesebb nyilvánosságot teremtett olyan szellemi törekvéseknek, politikai kezdeményezéseknek, amelyeknek a híre addig csak nagyon kevesekhez juthatott el. Összességében megállapíthatjuk, hogy komoly szerepet tudott játszani a rendszerváltás előkészítésében.

Amikor a rendszerváltás után hazatért, naprakész ismeretekkel rendelkezett a magyarországi helyzetről, s így felelősséggel szólhatott hozzá a rendszerváltás utáni átalakulás alapvető kérdéseihez. Írásaiban folyamatosan figyelmeztetett: a rendszerváltás lázában is meg kell őriznünk a higgadtságunkat. Az ország jövőjét meghatározó kérdésekben csak akkor tudunk felelősségteljes döntéseket hozni, ha azok a magyarországi helyzet és a nyugati világban összegyűlt tapasztalatok alapos ismeretére épülnek, ha gondosan mérlegeljük a lehetséges előnyöket és hátrányokat, ha mindenki számára világossá tesszük, hogy mi a tét.

A már címében is sokatmondó *Ignorancia és biztosításban* például a következőket írta a kilencvenes évek elején: „Ha rendszert akarunk változtatni, magától értetődik, hogy meg akarjuk változtatni a rendszer egyik részét, az egészségügyet is. (...) Az egyik nehézség abban áll, hogy nem ismerjük eléggé, amit meg akarunk változtatni. Hibákat mindenki tud szinte vég nélkül sorolni, de ez a felsorolás személyes tapasztalatokra vagy másoktól hallott, olvasott információkra korlátozódik. Elemző leírásra és a hibák okainak feltárására kevesen vállalkoztak. (...) Nagyobb baj, hogy a fogalmakat és elveket sem tisztáztuk. Az Országgyűlés 1991 októberében határozatot hozott arról, hogy az egészségügyi szolgáltatásokat biztosítási alapra kell helyezni. A közvélemény meglepően kis érdeklődéssel fogadta a határozatot megelőző vitát és

³¹ A Szabad Európa Rádióban elhangzott jegyzeteiből az *...és a 49 méteres rövidhullámon* címmel jelent meg válogatás. Osiris Kiadó, Budapest, 2010.

magát a határozatot. Nem tudhatjuk, hogy az emberek mit gondolnak, s hogy gondolnak-e bármit is erről, annyi azonban bizonyos, hogy a többség nincs tisztában a határozat jelentőségével és megvalósításának követelményeivel sem. Még rosszabb, hogy a téma iránt érdeklődők nagy része is így van ezzel. (...) Nagyon sok akadály áll az elvégzendő teendők útjában, de könnyen lehet, hogy a legnagyobb akadály az ignoranciának, a tévképzeteknek és az üres retorikának a tájékozódást, a tisztánlátást és a szakszerű vitát szinte lehetetlenné tevő uralma.”³²

A kilencvenes évek elején a george-ista elvekből kiindulva számos cikket írt a földjáradék, a föld- és telekérték problémaköréről. Ezzel kapcsolatos írásaiban nagyon konkrét javaslatokat is megfogalmazott, amelyek megvalósulása hozzájárulhatott volna egy méltányosabb adórendszer kialakításához. A termelést, a munkavégzést sújtó adók rováására nagyobb szerepet szánt volna a földérték- és földérték-emelkedési adónak, amely többek között a közösségi beruházásoknak a szerencsés tulajdonosoknál lecsapódó egyéni hasznát adóztatta volna meg. Amellett gátat vethetett volna a telekpanamának, és elősegíthette volna a szűkös mennyiségben rendelkezésre álló földterületek hatékonyabb hasznosítását. Ám ezen a téren még a Fővárosi Önkormányzat főtanácsosaként sem tudott áttörést elérni.³³

Nála jobban senki sem tudta, hogy milyen tragikus helyzetbe került a rendszerváltás után a magyarországi romák túlnyomó része. Hátralevő életében szellemi energiáinak jelentős részét erre a területre koncentrált. Kutatásokat végzett, és kutatásokat inspirált, folyamatosan fogalmazott meg a helyzet javítását célzó javaslatokat, kapcsolatot keresett mindenkivel, akitől azt remélte, hogy partner lehet a megoldások keresésében.

Kemény István életútja, tudományos munkássága megvilágító erejű példa arra, hogy még a drámai történelmi fordulatoknak kiszolgáltatott Közép-Európában is le lehet élni egy egész életet úgy, hogy az ember nem hoz egyetlen olyan döntést sem, és nem ír le egyetlen olyan mondatot sem, amely utólag vállalhatatlannak bizonyulna.

³² Kemény István: Ignorancia és biztosítás In uő: *Szociológiai írások*, 257. o.

³³ Kemény István: Föld- és telekértékkadó Magyarországon. In uő: *Közelről s távolból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 44. o.; Földérték-levél; Mi legyen a földdel; A telekérték-emelkedési adóról. In uő: *Szociológiai írások*.